

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы
Отечественная история
History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2023. № 26 (4)

Редакция

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Алматы қ., Қазақстан)
E-mail: kabulzia@rambler.ru Тел.: +77014070164
Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Редакциялық алқа

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі Республикалық орталығының директоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Мемлекет тарихы институтының директоры (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Әжіғали Серік Ескендірұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Шығыс елдері архитектурасы Халықаралық академиясының корр.-мүшесі; Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Әлімбаев Нұрсан, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Вильмено Анне-Мари, антропология докторы, Лувен католик университетінің профессоры (Лувен, Бельгия); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, эксперименталды археология ғылыми-зерттеу лабораториясының ғылыми қызметкері, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Margulan Centre, «YMAI» Халықаралық ғылыми-зерттеу лабораториясының жетекшесі (Қазақстан – Украина); ORCID

Көмеков Болат Ешимхамедұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыпшақтану Халықаралық институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Қушқұмбаев Айболат Қайырсыямұлы, тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, антропология докторы, профессор (Сеул, Корея); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Оксфорд, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Муминов Әшірбек Құрбанұлы, тарих ғылымдарының докторы, арабист, профессор, ИКУ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Стамбул, Түркия); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Мұқтар Әбілсейіт Қапизұлы, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Оно Рюосуке, тарих ғылымдарының докторы, Васеда университетінің антропологи (Токио, Жапония);

Оутрам Алан, археология ғылымдарының докторы, профессор, археология және тарих департаменті, Эксетер университеті (Эксетер, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Өмер Құл, элеуметтік ғылымдар докторы, Стамбул университетінің профессоры (Стамбул, Түркия); ORCID

Петер Финке, PhD, Макс Планк атындағы Институтының профессоры, Цюрих университеті (Цюрих, Швейцария); Scopus Author ID: 55124700300

Садвокасова Закиш Төлеханқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Саидов Ильхомжон Муҳиддинович, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Самарқан, Өзбекстан); ORCID

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Италияның Болонья Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясының меңгерушісі (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Уяма Томохико, PhD, Хоккайдо университетінің Славян-Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Саппоро, Жапония); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Жауапты редактор

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы

Ғылыми редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар

Зікірбаева В.С.

Редакция

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан). E-mail: kabulzia@rambler.ru; Scopus Author ID: 56195670100; ORCID.

Члены редакционной коллегии

Абиль Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор, директор Института Истории государства РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Ажигали Серик Ескендирович, доктор исторических наук, профессор, Главный научный сотрудник, почетный заведующий отделом этнологии и антропологии Института Истории и этнологии (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Абусеитова Меруерт Хуатовна, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук РК; директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Вильмено Анне-Мари, доктор антропологии, профессор Католического университета Лувен, (Бельгия, Лувен); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Исмагулов Оразак Исмагулович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК, член-корр. Болонской АН (Италия), заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, научный сотрудник Научно-исследовательской лаборатории экспериментальной археологии, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Margulan Centre, заведующая Международной научно-исследовательской лабораторией «YMAI» (Казахстан – Украина); ORCID

Кумеков Болат Ешмухамбетович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК; директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Кушкымбаев Айболат Кайрслямович, доктор исторических наук, главный научный сотрудник, профессор кафедры регионоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, Сеул); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Муктар Абильсеит Капизович, Директор РГКП «Государственного историко-культурного музей-заповедник «Сарайшык», доктор исторических наук, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Муминов Аширбек Курбанович, доктор исторических наук, арабист, профессор; Консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Нурсан Алимбай, кандидат исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Омер Кул, доктор социальных наук, профессор Стамбульского университета; (Турция, Стамбул); ORCID

Оно Рюосуке, доктор исторических наук, антрополог Университет Васеда (Япония, Токио);

Оутрам Алан, доктор археологии, профессор департамента археологии и истории университета Эксетер (г. Эксетер, Великобритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Садвокасова Закиш Тулехановна, доктор исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Саидов Ильхомжон Мухидинович, доктор исторических наук, профессор (Самарканд, Узбекистан); ORCID

Уяма Томохико, PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований Университета Хоккайдо (Япония, Саппоро); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); Scopus Author ID: 55124700300

Ответственный редактор

Муканова Гюльнар Кайроллиновна

Научные редакторы

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Мурзаходжаев Куаныш

Ответственный секретарь

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь

Зикирбаева В.С.

Editorial Team

Editor-in-Chief

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan) E-mail: kabulzia@rambler.ru

Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Editorial board members

Abil Erkin Amanzholovich, doctor of historical sciences, professor, director of the Institute of history of state of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Abusseitova Meruert Khuatovna, doctor of historical sciences, professor, corresponding member of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Republican information center for studies of the historical materials (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Alimbay Nursan, candidate of historical sciences, professor; chief researcher of the C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty). Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Azhigali Serik Yeskendirovich, doctor of historical sciences, professor, chief researcher, emeritus head of the department of ethnology and anthropology of the Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Ismagulov Orazak Ismagulovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, corresponding member of the Bologna Academy of sciences (Bologna, Italy), head of the physical anthropology laboratory of the National museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Krupa Tatiana Nikolaevna, Researcher at the Research Laboratory of Experimental Archaeology, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Margulan Centre, Head of the International Research Laboratory "YMAI" (Kazakhstan – Ukraine); ORCID

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Internal institute of Kypshak studies of the al-Farabi Kazakh national university, professor of Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Kushkumbayev Aibolat Kairslyamovich, doctor of historical sciences, chief researcher of the regional studies department of the Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Morrison Alexander, PhD, professor New College, Oxford (Great Britain, Oxford); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Muktar Abilseit Kapizovich, Director of the State Historical and Cultural Museum-preserve "Saraishyq" - Doctor of Historical Sciences, Professor; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Myong, Soon-ok, doctor of anthropology, associate professor (Republic of Korea, Seoul); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Muminov Ashirbek Kurbanovich, doctor of historical sciences, arabist, professor; consultant of the General director on organizational affairs OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Omer Cul, doctor of social sciences, professor of Istanbul university (Turkey, Istanbul); ORCID

Ono Ryosuke, PhD, anthropologist Waseda University (Japan, Tokyo);

Outram Alan, Doctor of archeology, professor, Department of Archaeology and History, University of Exeter (Exeter, UK); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Peter Finke, PhD, professor of the Max Planck institute, Zurich university (Switzerland, Zurich); Scopus Author ID: 55124700300

Sadvokassova Zakish Tleukhanovna, doctor of historical sciences, professor; chief researcher of the C.C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Saidov Ilkhomjon Mukhiddinovich, doctor of historical sciences, professor (Samarkand, Uzbekistan); ORCID

Uyama Tomohiko, PhD, professor of the Slavic-Eurasian researches Center of Hokkaido University (Japan, Sapporo); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Vuilleminot Anne-Marie, doctor of anthropology, professor of the Catholic university of Luven, (Belgium, Luven); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Executive Editor

Mukanova Gyulnar

Scientific Editors

Kasymova Didar

Murzakhodzhayev Kuanysh

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh

Technical secretary

Zikirbayeva V.S.

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
 Otan tarikhy
 Has been issued as a journal since 1998
 ISSN: 1814-6961 (Print)
 ISSN: 2788-9718 (Online)
 Vol. 26. Is. 4, pp. 730-743, 2023
 Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_4_730-743

ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ МҰСЫЛМАНДЫҚ МЕКЕМЕЛЕР МЕН ДІНБАСЫЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ИМПЕРИЯЛЫҚ ДОКТРИНАЛАР

Назира Дәуітбекқызы Нұртазина¹, Айман Мақсұтқызы Азмұханова², Жәнібек Алтынбекұлы Әкімбек³

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (әл-Фараби даңғ. 71, 050040, Алматы қ., Қазақстан)
 т.ғ.д., қауымд. профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9322-8968>. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қ. Сәтпаев көш. 2, 010000, Астана қ., Қазақстан)
 т.ғ.к., қауымд. профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>. E-mail: aiaz67@mail.ru

³әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (әл-Фараби даңғ. 71, 050040, Алматы қ., Қазақстан)
 PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-5757-4687>. E-mail: akimbekzhanibek@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2023

© Нұртазина Н.Д., Азмұханова А.М., Әкімбек Ж.А., 2023

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Түркістан өңіріндегі мұсылман институттары мен дінбасыларына қатысты империялық саясат доктриналарының мәні қарастырылады. Ресей империясының құрамына кіруі мемлекет ішіндегі мұсылмандардың үлестік салмағының ұлғаюына әкеліп, әлеуметтік-мәдени және діни ахуалдың күрт өзгеруіне ықпал етті. Оның үстіне, өңірде ислам әлемінің ірі діни орталықтары орналасты. Осының нәтижесінде аталмыш өңірдің мұсылмандарына қатысты конфессиялық саясат империяның басқа өңірлеріне қарағанда едәуір өзгеше болды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Түркістан өлкесіндегі ислам институттарына қатысты империялық доктриналар ішкі және сыртқы факторлардың ықпалымен өзгеру динамикасын талдау. Кауфманның ислам істеріне араласпау саясатының мәнін ашу. 1898 жылғы Дукчи ишан бастаған Әндіжан көтерілісінің империялық доктринаға тигізген әсерін саралау. *Нәтижелер.* Ерекше діни саясат моделінің қалыптасуына Түркістан өлкесінің алғашқы басшысы К.П. фон Кауфманның айтарлықтай үлес қосты. Кауфманның пікірінше, ислам қарабайыр дін болғандықтан, ешбір ықпалсыз, өздігінен жойылуы қажет еді. 1898 жылғы Әндіжан көтерілісінің исламның үлкен күш екендігінің білдіріп, патша әкімшілігінің діни саясаттың жаңа доктриналарын қалыптастыруға итермеледі. *Қорытынды.* Түркістан өлкесіндегі мұсылман институттары мен дінбасылардың жағдайы түрлі факторлардың ықпалымен өзгерсе де, империялық билік тарапынан қысым және олардың қызметі шектеліп отырды. Авторлар жалпы осы империялық діни саясаттың құбылмалы сипатын әлі де ыждаһатпен зерттелуі тиіс деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: Ислам, Түркістан, конфессиялық саясат, ислам діні істеріне араласпау, антиисламдық курс, уақыптық жерлер, мектептер мен медреселер.

Дәйексөз үшін: Нұртазина Н.Д., Азмұханова А.М., Әкімбек Ж.А. Түркістан өлкесіндегі мұсылмандық мекемелер мен дінбасыларға қатысты империялық доктриналар // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. 730-743 б. (Қаз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_4_730-743

DOCTRINES OF IMPERIAL POLICY TOWARDS THE MUSLIM INSTITUTIONS AND CLERGY OF THE TURKESTAN REGION

Nazira D. Nurtazina¹, Aiman M. Azmukhanova², Zhanibek A. Akimbek³

¹Al Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

 <https://orcid.org/0000-0001-9322-8968>. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

²L.N. Gumilyov Eurasian National University (2 Satpayev, 01000 Astana, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

 <https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>. E-mail: aiaz67@mail.ru

³Al Farabi Kazakh National University (71 Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Kazakhstan)
Phd student

 <https://orcid.org/0000-0001-5757-4687>. E-mail: akimbekzhanibek@gmail.com

Annotation. *Introduction.* The article examines the essence of the doctrines of imperial policy towards Muslim institutions and clergy in Turkestan. Annexation of Turkestan by the Russian Empire changed not only the country's social, cultural, and religious landscape significantly, but also there was an increased population of Muslims. Also, Turkestan had religious centers of Islam. Accordingly, all these factors influenced the creation of a specific model of confessional policy toward Muslims of Russian Central Asia. *Objectives.* In order to investigate this problem, we analyze the dynamics of changes in imperial doctrines toward the Muslim institutions in Turkestan under the influence of internal and external factors. Also, disclosure of the essence of Kaufman's policy of non-interference in Islamic affairs and the study of the influence of the Andijan uprising of 1898 on the imperial doctrine. *Results.* Moreover, the first governor-general of this region K. Kaufman was essential character in the formation of the particular model of the policy. According to him, Islam was primitive religion, therefore it would come to decline. Andizhan uprising forced officials to search for new doctrines of relationships with Muslims. *Conclusion.* Since the position of Muslim institutions and clergy in Turkestan was changing under the influence of various factors, they were under pressure from the imperial authorities and their activities were limited. The authors conclude that, in general, the volatile nature of this imperial religious policy still needs to be carefully studied.

Keywords: Islam, Turkestan, confessional policy, policy of ignoring Islam, anti-Islamic policy, waqf, maktabas and madrasas.

For citation: Nurtazina N.D., Azmukhanova A.M., Akimbek Zh.A. Doctrines of imperial policy towards the muslim institutions and clergy of the Turkestan region // Otan tarikhy. 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 730-743. (In Kaz.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_4_730-743

ДОКТРИНЫ ИМПЕРСКОЙ ПОЛИТИКИ В ОТНОШЕНИИ МУСУЛЬМАНСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ И ДУХОВЕНСТВА ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ

Назира Даутбековна Нуртазина¹, Айман Махсотовна Азмуханова², Жанибек Алтынбекулы Акимбек¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби (пр. аль-Фараби 71, 050040, г. Алматы, Казахстан)

д.и.н., ассоц. профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9322-8968>. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Сатпаева 2, 010000, г. Астана, Казахстан)

к.и.н., ассоц. профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>. E-mail: aiaz67@mail.ru

³Казахский национальный университет имени аль-Фараби (пр. аль-Фараби 71, 050040, г. Алматы, Казахстан)

PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-5757-4687>. E-mail: akimbekzhanibek@gmail.com

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается суть доктрин имперской политики в отношении мусульманских институтов и духовенства Туркестанского края. Присоединение Туркестанского края в состав Российской империи существенно изменило социально-культурный и религиозный ландшафт страны, поскольку увеличилось доля мусульман, кроме того, в новом регионе находились знаменитые религиозные центры ислама. В результате всех этих факторов модель конфессиональной политики по отношению к мусульманам данного региона должна была значительно отличаться от политики в других частях империи. *Цель и задачи исследования.* Анализ динамики изменения имперских доктрин в отношении исламских институтов Туркестанского края под влиянием внутренних и внешних факторов. Раскрыть сущность политики Кауфмана невмешательства в исламские дела. Изучение влияния Андижанского восстания 1898 года во главе с Дукчи ишаном на имперскую доктрину. *Результаты.* Немаловажным фактором складывания особенной модели сыграл личный фактор – роль первого генерал-губернатора Туркестана К.П. фон Кауфмана. По его мнению, ислам ввиду своей примитивности должен был естественно самоизживаться. Однако смоделированная им политика «невмешательства» во внутреннюю жизнь мусульманской общины породила противоречия, поскольку чиновники превратились в пленников своих убеждений, которое выражалось в пренебрежении исламом, незнании и нежелании изучать специфику местных мусульман. Андижанское восстание 1898 г., показавшее значение ислама, подтолкнуло чиновников на поиски новой доктрины взаимоотношений с мусульманами края. *Выводы.* Поскольку положение мусульманских институтов и духовенства в Туркестанском крае менялось под влиянием различных факторов, они испытывали давление со стороны имперских властей и их деятельность была ограничена. Авторы приходят к выводу, что в целом изменчивый характер этой имперской религиозной политики все еще должен быть тщательно изучен.

Ключевые слова: Ислам, Туркестан, конфессиональная политика, политика невмешательства, антиисламский курс, вакфы, мектебы и медресе.

Для цитирования: Нуртазина Н.Д., Азмуханова А.М., Акимбек Ж.А. Доктрины имперской политики в отношении мусульманских учреждений и духовенства туркестанского края // Отан тарихы. 2023. Т. 26. 4. С. 730-743. (Каз.) DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_4_730-743

Кіріспе. Ресей империясы Түркістан өңірін өз құрамына қосу нәтижесінде Орталық Азиядағы экспансиялық саясат бәсеңдеп, империялық кеңістікке интеграциялау әрекеттері орын ала бастады. Империя мұсылмандары үлесінің едәуір артуы да бұл мәселені өзекті ете түсті. Жаңа өлкеге келген империя шенеуніктері жергілікті халықтың өмірінде ислам дінінің маңызы жоғары екендігін ескеріп, артық қадамдарға барудан сескенсе де, ішкі автономия беруге бармады.

Өлкедегі ерекше діни саясаттың қалыптасуына тұлғалық фактор жоғары болды. Мұны Кауфманның ислам ісіне бейтараптылық («игнорирование ислама») саясатынан көруге болады. Алайда шенеуніктердің кейін де осы саясатты жалғастыруы және Түркістан мұсылмандарының мұң-мұқтаждарына қарауы атүсті қарауы ішкі проблемалардың жинақталып, Әндіжан көтерілісінің туындауына әкелді. Патша шенеуніктері көтерілістің себептерін талдаудың орнына салдарымен күресіп, исламға қарсы әрекеттер жүргізе бастады. Осылайша, патша билігі ислам ісіне араласпау саясатын антимұсылмандық әрекеттермен толықтырып, монархияның құлауына дейін жүргізді.

Материалдар мен әдістер. Ресей империясының Түркістан өңіріндегі конфессиялық саясатының ерекше моделін айқындау мақсатында негізінен Эдвард Саидтың постколониалдық теориясын басшылыққа алынып, патша билігінің мұсылмандар туралы көзқарасы өздерінің субъективті әлем суреттемесі арқылы қалыптасқандығын айта аламыз. Сонымен қатар әйгілі философ еуропалықтардың түрлі ғылыми зерттеулері мен көркем шығармалары олардың Шығысқа деген тұжырымдарын бейсаналы түрде қалыптастырады деп есептеген (Саид, 2006).

Ұлтшылдық, зайырлылық, діни модельдер – осы концепттердің арақатынасы тағы бір теориялық-әдістемелік мәселелер кешенін құрайды. Британдық тарихшы Эрик Хобсбаум ХІХ ғасырда «ұлт» және «ұлтшылдық» түсініктері қалыптасып, орыстандыру саясатының жүргізілуіне алып келді деп есептейді. Яғни, ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап патша билігі конфессиялық саясатының күрт өзгеруін автордың жоғарыдағы пікірі арқылы айқындала

түседі. Әсіресе, ұлтшылдықтың әсері білім саласына тиіп, ұлттық модельдегі мектептер ашыла бастады. Түркістан өңірінде мұндай мектептерге ол орыс-түзем мектептерін жатқызады (Хобсбаум, 1999).

Қойылып отырған ғылыми мәселені жан-жақты қарастыру мақсатында Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде сақтаулы істер пайдаланылады. Атап айтқанда, әсіресе, №119 «Түркістан уездік басқармасы», №145 «Түркістан учаскелік приставы» №154 «Түркістан қаласының полиция приставы» қорларында өңір басшыларының мұсылман мекемелеріне, тұлғаларына қатысты ұстанымы мен конфессиялық саясатының діни модельдерінің түрлі факторлардың ықпалымен өзгеріске ұшырау динамикасын анықтауға мүмкіндік аламыз. Сондай-ақ мақалада сирек кітаптар қорындағы жинақтар, өлкетанушылар қаламынан шыққан материалдар да қолданыс табады.

Талқылау. Ресей империясының Орталық Азиядағы отарлық саясатының мәдени және діни аспектілері бұрыннан зерттеліп келе жатқан, тарихнамасы қалыптасқан «классикалық» тақырыпқа жатады. Бұл проблематикаға арналған зерттеу, монографиялар, шолулар жетерлік. Ішінара шолу жасасақ, мәселен, патша өкіметінің Орталық Азия жерін жаулап алу тарихын зерттеген М. Терентьев 3 томдық жұмысында империя билігінің отарланған жерлердегі саясатын тарихи прогрессивті деп есептеген (Терентьев, 1906). Осындай бағытта әйгілі Н. Ильминскийдің шәкірті болған Н. Остроумов генерал-губернатор фон Кауфманның Түркістан аймағындағы саясатына жоғары баға бере отырып, «исламға араласпау саясаты» сол кездегі ішкі және сыртқы факторларының әсері нәтижесінде жүргізілді деп пайымдайды (Остроумов, 1899). Түркістан білім округінің басшысы болған В. Наливкин орыс-түзем мектептерін жергілікті халыққа оң ықпал ететін жазғаны белгілі (Наливкин, 1913).

Қазіргі заманғы шетелдік тарихнаманың үрдістеріне назар салар болсақ, американдық зерттеуші Роберт Круздың пайымдауынша, Орталық Азияда Түркістан генерал-губернаторы фон Кауфман «исламға араласпау» саясатын жүргізу арқылы орыс мәдениетін таратуға ниетті болды. Десе де, жергілікті орыс әкімшілігі мұсылмандарды басқаруда мұсылман дінбасыларына арқау етті. Бұл өз кезегінде, Круздың пікірінше, мұсылман конфессиясының іштей өзгеруіне итермеледі (Stews, 2006).

Дэниел Броуер Түркістан өңірінде анық діни саясаттың жүргізілмеуін Кауфманның исламға қатысты жеке көзқарасымен түсіндіреді. Дәлірек айтқанда, генерал-губернатор ғылыми зерттеулерге арқа сүйеді. Осындай жеке көзқарасының себебінен ол өңірде жан-жақты ғылыми ізденістердің жүргізілуіне ықпал етті. Броуердің отаршылық биліктің ғылыми ақпаратпен тығыз байланысты болғанын атап көрсетеді. Түркістандағы империя билігі, жалпы алғанда, еуропалық үлгі бойынша қалыптасып, жергілікті халықты интеграциялауда негізгі рөлді зайырлы мәдениетке жүктелуі қажет еді. Осылайша, империялық құрылыс үрдісінде ислам мен христиан діндеріне жетекші жол берілмеді (Brower, 2003).

1865-1923 жж. аралығында Ташкенттің отарлық қоғамының қалыптасуын зерттеген Джефф Сахадео Түркістанда христиан шіркеуінің қанат жаймауын да жоғарыда аталған себепке байланысты деп түсіндіреді. Ғалымның тұжырымына сәйкес Ташкент қаласы сол кездің отарлық қала үлгісі бойынша қалыптасқанына назар аударылады. Империяның цивилизаторлық саясаты ортодокстық христиан түсініктері бойынша емес, зайырлы еуропалық үлгіде жүргізілді (Sahadeo, 2007). Американдық тарихшылар Кауфманның ұстанымдары Түркістандағы конфессиялық саясаттың бейнесін, моделін қалыптасуынан орасан зор ықпал етуімен толықтай келісе отырып, 1898 жылғы Әндіжан көтерілісі жоғары биліктің үрейін туғызғандығын көрсетеді.

Қазіргі Ресей Федерациясы, Орталық Азия республикаларының тарихшылары да Түркістандағы патша өкіметінің діни саясаты мәселесін зерттеуге өз үлесін қосып жатқаны белгілі (мысалы, С. Рүстемов, З. Садвокасова, Т. Котюкова, К. Раджабов, А. Эркинов, Б. Бабаджанов, т.б.) (Рүстемов, 1997; Садвокасова, 2005; Котюкова, 2016; Radjabov, 2007; Эркинов, 2013; Бабаджанов, 2010). Тақырып бойынша жарияланған көптеген зерттеулердің барлығын сипаттауға мақала көлемі мүмкіндік бермегендіктен, мынадай жалпы қорытындымен шектелуге болады: фактографиялық жағынан айтарлықтай жетістіктер болғанымен, осы проблематика бойынша жалпы, Ресейдің Түркістандағы империялық саясатының құбылмалы сипатын, дискуссияларын, ұсынылған модельдерін (доктриналарын), әр түрлі маңызды

нюанстарын әлі де жан-жақты, ыждаһатпен, салыстырмалы талдау негізінде зерттеу мәселесі өзінің өзектілігін танытады.

Нәтижелер. XIX ғасырдың 60-жылдары Ресей империясы Орталық Азия жеріндегі хандықтарды толықтай өз құрамына қосу үрдісін толықтай аяқтағаны белгілі. Әлбетте, жаңа аймақты империя кеңістігіне интеграциялау жолында патшалық Ресей билігі ислам дінін маңызды фактор ретінде ескеруге мәжбүр болды. Империяның басқа мұсылман өңірлеріндегідей (Еділ-Орал, Дала өңірі) исламды барынша шектеу саясаты Түркістан өңірінде қисынсыз, әрі қауіпті болды. Сондықтан патша шенеуніктері жаңа өңірде ислам дініне қатысты айрықша саясат жүргізуді көздеді. Дегенмен, бұл саясаттың тұрақты сипаты бірден қалыптасқан жоқ, тіпті ол «сынаулар және қателер әдісі» бойынша жүзеге асырылды.

1865 жылдың 17 маусымында Ташкент қаласын басып алған генерал М. Черняев ислам дініне салыстырмалы түрде байыпты саясат ұстануының нәтижесінде мұсылман дінбасыларымен келісімге келеді. Сол оқиғаның куәгері Мұхамед Салихтің жеткізуінше, келісінде былай делінген: «Мұсылмандар өздерінің байырғы ережелеріне сәйкес өздерінің діні мен қауымында қалсын және олардың парыздары сол ережелерге сәйкес болсын. Мұхамедтің заңдары бойынша мал мен жер иелерінен жылына бір рет егін және мал төлдеуінің есебінен хараж бен зекет жиналсын. Байырғы заманнан бері келе жатқан ережелер бойынша кедейлер мен халық билеушіге берілетін төлемнен басқа пішен шабу мен шөп ору үшін төлем алынбасын. Осы ережелер үйлер мен қала сыртындағы жер телімдері және бақтары бар саяжайларға қатысты қолданылсын. Падишахтың әскері халықтың үйлерінде тоқтамасын. Халықтан жылдық салық алынбасын, өйткені бұл қанаудың айқын түрі. Ешкім мұсылмандарға шарифаттан тыс талап қоймасын. Егер кімде-кімнің біреуге қатысты арызы болса, қадиге барсын. Уақыптық жерлердің бақылаушылары шығындарды өз назарында ұстасын. Шарифат заңдарының рұқсатынсыз бірде-бір адам басқадан тауық қауырсынын алмасын» (Бабаджанов, 2010: 520).

Бір аптадан соң Черняев патшаның атынан мұсылман қауымының ішкі өміріне араласпайтыны туралы ресми үндеуін жариялайды. Үндеу мынадай мәселелерді қамтыды: туындаған мәселелерді шарифат бойынша шешу, мешіттерде намаз оқу және ислам заңдарын орындау, медреселерде дін негіздерін оқыту және мектептерде балаларға білім беру, ұсталардың өз кәсібімен айналысуы, саудагерлердің сауда-саттық жасау, диқандардың жерге егін егуі, тұрғындардың айналасын тазалықта ұстау, шарап, боза ішу және сүйектермен ойнау сынды ислам дініне қайшы әрекеттерге тыйым салу, таразыдан алдауға тыйым салу, мешіттерден алынған қарыздың үстемақысын уақытылы қайтару, халыққа қызмет жасайтын тұлғалардың пара алуына жол бермеу, «бачабози», яғни бозбалаларды жыныстық құлдыққа тарту әдетіне тыйым салу, қазы ислам (қаді әл-ислам), қазы қалан (қаді-қалан), қазы қазы (қаді әл-кудат) және мүфти шарифат заңдарына сәйкес мәселелерді шешуі қажет, көшеде тәртіп сақтау, қазы ислам некені қиғаны үшін 2 сом, райыс бір сом алуы керек, құжаттарды бекіту үшін ақша алмау (Бабаджанов, 2010: 522).

Дегенмен, орыс шенеуніктерінің бір бөлігі Черняевтың исламды қолдау саясатына наразылық білдіргені белгілі диспуттардың болғанын аңғартады. Олардың қатарында Черняевтың тікелей басшысы – Орынбор генерал-губернаторы Н. Крыжановский болды. Крыжановский Д. Милютинге жолдаған рапортында Черняевтың әрекеттері Түркістанда дәстүрлі құндылықтардың, ислам рөлінің нығаюына қолайлы жағдай жасайтындықтан, бұл Орталық Азиядағы патша саясатына қарама-қайшы екендігін айтады. Милютиннің II Александрға берген есебінде империя әкімшілігі діни қызметкерлердің ықпалын төмендету қажеттілігін негіздейді. Бұл мақсатты сонымен қатар байыппен және біртіндеп іске асыру қажет екендігі атап өтілді. Кавказ жерінде мол тәжірибе жинаған Милютин Түркістанда әскери-халықтық соттарды енгізу арқылы қадилер сот жүйесін алып тастау идеясын ұсынды. Осы арқылы шарифат соттарының ықпалын төмендету жоспарланды (Мухаметшин, Абашинов, Арапов, т.б., 2013: 77).

Черняевтың орнына келген генерал Д. Романовский министрдің саясатын жүзеге асыру барысында Ташкентте арнайы сот орындары – мехкемелер құрды. Жаңа органның құрамына мұсылман дінбасылары, халықтан сайланған өкілдер және империялық шенеунік кірді (Терентьев, 1903:359). Алайда жергілікті халық, әсіресе діни қызметкерлер мехкемелердің қызметіне қарсы шықты (Бартольд, 1966: 353-357). Дегенмен, патша билігі жаңадан қосылған

өңірдегі жағдайды ушықтырғысы келмей, Романовскийдің енгізген шараларын алып тастап, өзін Санкт-Петербургке қайтарады.

1867 жылдың шілдесінде жаңадан құрылған Түркістан генерал-губернаторының басшысы болып К.П. фон Кауфман тағайындалады. Жаңа генерал-губернатор мұсылман дінбасыларымен келісімге келіп, патша билігіне қызмет жасауы жайлы келісімге қол жеткізеді. Кауфманның ұсынысымен дінбасылар «Түркістан өңірін басқару туралы ереженің» жобасын мақұлдап, арнайы пәтуа шығарады. Кауфман дйттеген мақсатына жетіп, қазы-қалан, шейх әл-ислам, райыс және т.б. сынды лауазымдарды алып тастайды (Мухаметшин, Абашин, Арапов, т.б., 2013: 78).

Сол уақыттағы мүфтияттар Ішкі істер министрлігіне бағынышты болғандықтан, Әскер министрлігінің қарамағындағы генерал-губернатор Түркістандағы мұсылман діни қызметкерлерінің ІМ қарамағына өтуіне қарсы болды. Сондықтан фон Кауфман Орынбор мүфтиятының өңірдегі қызметіне жол бермеді. Алайда ресми түрде Орталық Азия мұсылмандары Орынбор мүфтиінің қарамағында болып есептелді.

Ресей империясы Еділ өңіріндегідей Түркістан жерінде мұсылман қызметкерлерінен құралған жақтастар жинауға тырысса да, ресми діни орган құруға ниетті болмады. Ислам дініне қарсы бағытталған шаралар отырықшы халықтың наразылығын тудырып, патша билігіне қауіп төндіруі мүмкін еді. Империя шенеуніктері Бұхара мен Самарқан қалаларында орналасқан медреселер басқа жерде кездеспейтін «фанатиктерді» дайындайды деп есептеді (Мухаметшин, Абашин, Арапов, т.б., 2013: 274-275). Сонымен қатар әркелкі саяси курстар мен модельдердің астарында жатқан мотивациялар, шынайы ниеттері толық зерделеуді қажет етеді. Мәселен, ресми жарияланған тезистер мен құпия нұсқаулар арасында айырмашылық болуы әбден ықтимал еді.

II Александрдың Кауфманға шексіз билік өкілетін беруі генерал-губернатордың дін саласында өзінше саясат жүргізуге мүмкіндік берді. Жергілікті халық арасында «жарым патша» (жарым патша) атағына ие болды (Бартольд, 1966: 358). 1868 жылы Кауфман өңірге келген татар молдаларын кері қайтаруы орынборлық имамдардың жергілікті діни істерге араласу ниетін білдіреді. Кейінгі уақыттарда да Түркістан шенеуніктері Орынбордан жіберілген имамдардың келуіне тосқауыл қойып отырды (Проект всеподданнейшего отчета ген.-адъютанта К.П. фон Кауфмана, 1885: 207-208). Нәтижесінде 1879 жылы Ішкі істер министрі Маков Кауфманның сұранысынан соң орынборлық молдалардың Түркістандағы істерге араласуына тыйым салады. Аталмыш бұйрық 1917 жылға өз күшін дейін жоймады. Кауфманның конфессиялық саясаты тек исламға ғана емес, орыс шіркеуіне де қатысты болды. Осының салдарынан Түркістан епархиясының орталығы Ташкентте емес, Верный қаласында орналасты (Литвинов, 1998: 25).

Түркістанда Кауфманның билігі кезінде «исламға араласпау» саясаты жан-жақты шындалып, кейінгі генерал-губернаторларға мирас болып қалды. Саясаттың негізгі моделі ислам діни істеріне формальды түрде араласпау және мұсылман діни қызметкерлерін елемегенсу болып табылды. Кауфман және оның тікелей басшысы, соғыс министрі Милютиннің тұжырымдауынша, ислам «қарапайым» дін болғандықтан, орыс өркениеті мен еуропалық ағартушылықтың ықпалымен, соңғысына өркениеттік балама жасай алмай, яғни бәсекеге түсе алмауының нәтижесінде өзімен-өзі жойылуы керек еді.

Алайда Кауфманның ислам дініне араласпау саясаты мұсылман конфессиясын автономды түрде өмір сүруіне рұқсат беруін білдірген жоқ. Керісінше, империялық билік жергілікті мұсылмандардың ішкі ахуалын жіті қадағалап, заңға қарсы келгендерді дер кезінде жазалап отырды. Мәселен, 1876 жылдың қазанында өңір басшысы қашқарлық елші Худа Вердының Ыстанбұлдан еліне оралуына байланысты Түркістан мұсылмандарының ішкі жағдайын бақылау әрекеттерін одан әрі күшейтуді бұйырады (ҚР ОМА, 119-қ., 1-т., 14-іс, 26-п.). Сонымен қатар 1877 жылы орыс-түрік соғысы жүріп жатқан уақытта Кауфман халық арасында Ресей тұрғысынан шындыққа жанаспайтын саяси және соғыс жаңалықтарын таратып жүрген адамдарды билікке ұстап бермеген жағдайда, қалалық ақсақалдар немесе болыс билеушілерін сол үшін жазалауды бұйырады (ҚР ОМА, 119-қ., 1-т., 287-іс, 48-п.).

Түркістандағы патша билігінің алғашқы кездері сепаратизм қауіпі әлі сөйле қоймаған еді. Осы үрейдің бір сипаты 1873 жылы орын алды. Сырдария облысының әскери губернаторы Түркістан уезінің басшысына Меккеден оралған Автобачидің аталмыш уезде немен айналысып

жүргені туралы хат жолдап, егер де оның әрекеттері заң аясынан шығып жатса, Ташкентке жөнелтуін сұрайды. Алайда уез басшысы хатқа жауабында Автобачидің өңірде болмағанын жеткізеді. Әскери губернатордың екінші хатында іздеу салынған Автобачидің аз уақыт Түркістан қаласында, кейіннен Созақта тұрғанын жеткізіп, бір ай бұрын Қоқанға бет алғанын айтады (ҚР ОМА, 119-қ., 1-т., 243-іс, 1-3-пп.). Патша шенеуніктері іздеу салған адам – ол афтобачи Абдурахман болатын. Ол 1873 жылы Полат ханмен бірге Қоқан ханы Худоярға қарсы көтеріліс ұйымдастырды. Көтерілістің кең қанат жая келе, көтерілісшілердің қатарына Иса Әулие және тақ мұрагері Сейіт Насреддин қосылды. Көтеріліс империя аумағын да шарпып, патша әскерінің күшімен басылады (Терентьев, 1906: 333-349).

Өңірдің келесі басшысы М. Черняев ислам ісіне араласпау саясатына қарсы болғандықтан, Кауфманнан қалған жүйені қайта қаруға талпынды. Басшылық еткен тұсында Түркістан мұсылмандарының діни істеріне жауапты басқарма құру жоспарланды. Осы мақсатта арнайы комиссия да құрылған болатын. Комиссияның жоспары бойынша діни мекемені 8 адамнан құралған басқармадан тұруы қажет еді, әсіресе орыс шенеунік-хатшының мүшелігі қарастырылды. Жоба бойынша мекеме ислам діни білімін, уақыптық жерлер, мешіт пен білім орындарын бақылауында ұстауға міндетті болды. Дегенмен, Черняевтың ұсынысы қолдау таппай, 1884 жылдың ортасында генерал-губернатор қызметінен босатылады (Мухаметшин, Абашин, Арапов, т.б., 2013: 81).

Келесі генерал-губернатор Н. Розенбах Кауфманнан мирас болған саясатын өзгеріссіз жалғастырды. Сондай-ақ оның кезінде 1886 жылы «Түркістан өлкесін басқару туралы Ереже» қабылданады. Бұл құжатта діни мәселелерге арналған арнайы тарау немесе баптар кездеспейді. Дегенмен, жергілікті мұсылман білім беру орындары мен уақыптық жерлерге қатысты мәселелер ережеден орын тапты (Вербовский, 1911:14, 33, 37-38).

98) [...] Ескерту. Болыстық және ауылдық қоғамдарға ерікті негізде қаржыланатын мешіт жанынан медресе және мектеп ашуына рұқсат етіледі.

265) Мемлекет тарапынан заңды деп танылған, халық қоныстанған уақыптық жерлер 255-261, 263, 264-баптарға сәйкес ауылдық қауымның пайдалануында болады. Мемлекет тарапынан заңды деп танылған, халық қоныстанбаған уақыптық, жекеменшік жерлер иелерінің қолында қалады.

266) Жаңа уақыптық жерлер генерал-губернаторлардың рұқсат еткен жағдайда ғана құрылады.

267) Облыстық басқарма уақыптық жерлердің құжаттарын бекітуге, олардың басқару жобасын жасауға, уақыптық кірістердің дұрыс мақсатта пайдаланылуын бақылауға және оларды тексеруге құқылы.

286) [...] халық қоныстанған уақыптық жерлер салықтан босатылады.

289) Халық қоныстанбаған уақыптық жерлерге салық салынады.

299) Уақыптардан түскен салық қазына басқармасы арқылы уақыпнамада белгіленген мекемелерге жөнелтіледі.

Уақыптық жерлер діни орындар мен білім орындарының қарамағында болды. Сондықтан Кауфман әкімшілігі діни элитаның ықпалын төмендету мақсатында уақыптық жерлерді мемлекет пайдасына өткізу қажет деген пікірде болды. Тіпті сол жерлерді тәркілеп, жер иелеріне өтемақы төлеу мәселесі талқыланды. Алайда Санкт-Петербургтегі жоғары билік мұсылмандардың наразылығын тудыратын әрекеттерге баруға ниетті болмады (Мухаметшин, Абашин, Арапов, т.б., 2013: 91).

Жоғарыда берілген ереженің үзіндісінде империялық биліктің уақыптардың ресми түрде мойындағанын көре аламыз. Бірақ 265-бапқа сәйкес аталмыш жер телімдері іс жүзінде сол жерде өмір сүретін адамдардың пайдалануына берді. Сонымен қатар стратегиялық жоспар құрылып, уақыптық жерлерден салық алынуы заңдастырылды және жаңа уақыптардың құрылуы тоқтатылды. Сондықтан осы ереженің арқасында аталмыш жерлер мемлекеттің бақылауына өтті (Бартольд, 1966: 370-371). Түркістан жерінде орталық діни мекеме болмағандықтан, іс жүзінде жоғарыда аталған жер телімдерінің үстінен қажетті деңгейдегі бақылау орнатылмады. Нәтижесінде уақыптық меншіктер жергілікті элиталардың қолына өтіп, өз қалауынша пайдалана бастады. Бір жағынан, бұл жемқорлықтың өсуіне әкелсе, екінші жағынан түрлі топтар арасындағы қақтығыстардың тууына әсер етті (Мухаметшин, Абашин, Арапов, т.б., 2013: 93).

Заң жүзінде медреселер Халықты ағарту министрлігінің қарамағында болуы да, түркістандық әкімшіліктің уақыптық меншікті қажетті деңгейде бақылай алмауына өз әсерін тигізді. Түркістанда патша билігі орнаған уақыттан бастап мұсылман білім орындары империя шенеуніктерінің түсінігінде «мұсылмандық фанатизмнің» ошақтары деп сипатталды. Сондықтан генерал-губернатор «ислам ісіне араласпау» саясатын мұсылман мектептеріне де қатысты пайдаланды. Өңір басшысы орыс және жергілікті халықтың балалары бірге оқитын мектептердің ашылуы мұсылман білім орындарының жойылуына ықпал етеді деп есептеді (Бартольд, 1966: 297).

1870 жылы Кауфманның бастамасымен Ташкентте білім мәселесіне қатысты арнайы комиссия құрылды. 1873 жылы комиссияның жұмысы нәтижесінде жоба әзірленеді. Жобаға сәйкес мұсылман білім орындарына ешқандай әсер етпейтін, бірақ өңірде ресейлік биліктің мүдделері ескерілетін білім беру жүйесін құру көзделді. Орыс және жергілікті халықтардың балаларын бірге оқытатын білім мекемелерін құрып, отырықшы мұсылман жұртының көшпелі қазақ қоғамына ықпалын жою қарастырылды (Масальский, 1913: 337-338).

Сондай-ақ 1875 жылы Халықты ағарту министрлігіне қарасты Түркістан өңірінде білім басқармасы құрылды. Білім басқармасы Түркістан жерінде орналасқан барлық орыс және бұратана білім беру мекемелерін бақылауға міндетті болды. (ПСЗРИ, 1877: 508). Екі жылдан соң халық училищелерінің инспекторы қызметі енгізілді. Инспектор бастауыш орыс және бұратана білім мекемелерін қадағалауға міндетті болды (ПСЗРИ, 1877: 166). Осы арқылы ағарту министрі Толстой Түркістан жерінде империя халықтарына ортақ білім саясатын жүргізуді көздеді. Дегенмен, П Александрдан шексіз билік ие болған К.П. фон Кауфманның кезінде бас инспектор білім ісіне ықпал ете алмады (Бендриков, 1960: 66).

Розенбахтың кезінде білім саласын қолға алу қайта жандана бастады. 1884 жылдың жазында білім беру ісін реттеу мақсатында құпия комиссия құрды. Нәтижесінде 1884 жылдың 19 желтоқсанында Ташкентте алғашқы орыс-түзем мектебі ашылды. Мектепке бала жинау міндеті полиция қызметкерлеріне жүктеліп, білім орнына жергілікті саудагерлердің балалары оқуға тартылды. Келесі жылдың күзінде тағы 2 мектеп Піскент пен Чиназда ашылды. Наливкиннің айтуынша, ашылған мектептер астыртын орыстандыру саясатын жүзеге асыруды көздеді (Наливкин, 1913: 82-84). Бастапқы кезде мектептерді қаладан алшақ жерде құру жоспары жүзеге аспай, 1888 жылдан бастап оқушылар орыс мәдениетімен танысуы мақсатында қалалар қайтадан қалаларда салына бастады. Ашылған мектептерде орыс тілін үйренуге басымдық берілді (Бартольд, 1966: 304).

Патша билігі орыс-түзем мектептерінің қызметінен зор нәтижелер күтті. Бұл мектептерде бірнеше мың бала білім алды. Сонымен қатар жоспар бойынша Түркістан өңірінде қызметке тағайындау кезінде аталмыш мектептердің түлегі болуын талап ету көзделді. Дегенмен, орыс-түзем мектептері империя шенеуніктері көздегендей нәтиже бермеді. М. Вирскийдің пайымдауынша, орыс-түзем мектептері орысша оқу-жазуды қажетті деңгейде меңгерген бірде-бір түлекті дайындап шығара алмады (Бартольд, 1966: 308).

Уақыт өте келе, білім саласын реформалау маңызын патша әкімшілігімен қатар, жергілікті жаңа интеллигент элита да түсінді. Осылайша, Түркістан жерінде жәдит мектептері құрылды. Әрине, мұндай жаңа әдіске негізделген мектептер империялық білім беру жүйесінің сәтті іске асуына кедергі келтірері сөзсіз еді. Сондықтан жергілікті әкімшілік өкілдері аталмыш мектептер пантүркизм мен панисламизм идеяларын насихаттайды деген пікірде болды (Шушкова, 2015: 165). Бұл – империяның мұсылмандық факторға енді жаңаша қарай бастауының индикаторы еді.

1898 жылы Түркістан бас инспекторы Ф. Керенский генерал-губернатордың рұқсатының негізінде өңірде халық училищелері инспекторларының рұқсатынсыз татарлардың білім ісімен айналысуға тыйым салады. Сонымен қатар мұсылман мектептерінде Хиуа және Бұхараның оқытушыларына жұмыс жасауына рұқсат бермеді. Тек Самарқан облысында сенімді, ортаазиялық хандықтардан шыққан оқытушылар білім берумен айналысуға рұқсат берілді (ҚР ОМА, 145-к., 1-т., 426-іс, 106-п.).

Патша билігінің «ислам ісіне араласпау» саясаты бастапқы кезде прагматикалық себептерге байланысты енгізілген болатын. Ол Түркістан өңіріндегі империялық билікті берік орнату мақсатында пайдаланылды. Патша әкімшілігінің исламға қарсы саясатының күшейе түсуі 1898 жылғы Әндіжан көтерілісімен байланысты болды. 18 мамыр күні таңеріде Дукчи

ишан бастан мың шақты жақтастары Әндіжанда орналасқан патша әскерінің казармасына шабуыл жасайды. Келесі күні көтерілісшілердің басшысы патша әскерінің қолына түседі (ҚР ОМА, 64-қ., 1-т., 881-іс, 1-2-пп.). Көтерілісті басу кезінде ұсталғандардың арасында Абдуразақ Хаджис-Магилов есімді түрік азаматы да болды (ҚР ОМА, 64-қ., 1-т., 881-іс, 45-п.). Сонымен қатар Субхан-кули Араб байды тінту нәтижесінде Мұхамед Алиге (Дукчи Ишан) берілген жалған куәлік табылып, онда ол түрік сұлтанының халифасы болып тағайындалғандығы айтылады (Мухаметшин, Абашин, Арапов, т.б., 2013: 185).

Осы тарихи оқиға Ташкент пен Санкт-Петербургтегі шенеуніктердің үрейін ұшырды. Кауфман негізін қалаған исламға араласпау саясаты жедел қайта қаралып, тығырықтан шығу жолдары іздестіріле бастады. Осы мақсатта жергілікті шенеуніктер мазмұны жағынан «антимұсылмандық» сараптамалық материалдар дайындауға көшті. II Николайға генерал-губернатор Духовскойдың атынан дайындалған есеп аналитикалық құжаттардың ішіндегі ең маңыздысы болып табылады. Есепте ислам дінінің өздігімен жойылу мүмкін еместігі айтылып, араласпау саясатының қате болғандығы айтылды (Духовской, 1899: 13). Сонымен қатар назардан тыс қалып келген сопы-ишандарды бақылау керектігі негізделді. Есептің қорытындысында генерал-губернатор империяның мұсылмандарына қатысты ортақ саяси жоспар әзірлеу, барлық мүфтияттардың қызметін тоқтату, мұсылман басылымдарын цензураға алу сынды шараларды ұсынды (Духовской, 1899: 18). Патша шенеуніктері «мұсылмандық фанатизмді» көтерілістің негізгі себебі ретінде көріп, түрік сұлтанының астыртын әрекеттері көтерілісшілерге дем берді деп тұжырымдады.

Министр С. Витте бастаған Санкт-Петербургтегі шенеуніктер генерал-губернатордың тұжырымын ұстамдылықпен қабыл алып, исламға қатысты саясаттың күрт өзгертуге негіз жоқ деп санады. Сондықтан Витте империядағы конфессиялық ахуалдың ушығуына қарсы болды (бәлкім, бұл да оның шын ниеті емес, дипломатия, айла болуы әбден мүмкін). Бірақ Әндіжан оқиғасының түркістандық шенеуніктердің бойына қатты әсер етіп, олар патша билігінің құлауына дейін Түркістан өңірінде «мұсылмандық фанатизм» және пантүркизмге қарсы күресін жалғастырды. Алайда шенеуніктердің мұсылмандық сепаратизммен күресі өңірдегі мәселелерді шешудің орнына ушығуына алып келді. Бұл өз кезегінде жергілікті мұсылман халқының теріс бейнесінің қалыптасуына және полиция, жандармерия, барлау қызметкерлерінің көбеюіне алып келді. Әрине, бұл бюджетке зиянын тигізіп, маңызды әлеуметтік мәселелердің шешілуіне кедергі жасады (Котюкова, 2016: 397).

Әндіжан оқиғасының нәтижесінде патша шенеуніктері исламға араласпау саясатынан қатаң шектеу шараларына көшкені белгілі. Патшалық Ресейдің шектеу шаралары архивтік құжаттармен анық расталады. Мәселен, 1909 жылы Сырдария облысының әскери губернаторы М. Романов түзем мектептерін бақылау мақсатында жаңа мектептердің патша әкімшілігінің рұқсаты және бекітілген оқу бағдарламасының болған жағдайда рұқсат етуді бұйырады. Мектептерде білім беру куәлігі бар мұғалімдер істей алды. Ал жәдит мектептерінде татарлардың істеуіне ашық тыйым салынды. Сондай-ақ Ташкент қаласында татар, түрік өкілдерінен шыққан пропагандистердің тұруына тыйым салынып, жергілікті мұсылман халқының өмірін бақылауда ұстау қажеттілігі аталды (ҚР ОМА, 154-қ., 1-т., 87-іс, 20-п.).

Патша билігі «мұсылмандық қозғалыс» аясында құрылып жатқан қоғамдық және қайырымдылық ұйымдардың қызметіне де сақтықпен қарады. Патша әкімшілігі 1909 жылдың 12 тамызында Ташкентте ашылған «Көмек» ұйымының қызметін жіті бақылауда ұстады (ҚР ОМА, 154-қ., 1-т., 87-іс, 14-п.). А. Добросмысловтың еңбегінде бұл ұйым Сырдария облысының мұсылмандарына рухани және материалды көмек беру мақсатында жетімдер, қарттар мен мүгедектер үйін, емхана және асхана салумен қатар, қайырымдылық қорларына көмек беретіндігі және жастардың білімін жалғастыруға мүмкіндік беру үшін стипендиялар белгіленгендігі айтылады (Добросмыслов, 1912: 432). 1912 жылы Бұхара әмірлігіндегі империяның саяси агенті жергілікті халықтың озық өкілдері арасында қайырымдылық қорды ашу және осы ұйымның қызметін Түркістан өлкесінде де іске асыруды жоспарлап жатқандығын хабарлайды. Түркістан генерал-губернаторы ұйымның «зиян» қызметінің алдын алу мақсатында Сырдария облысында өкілдері пайда болған жағдайда ұстау керектігін атап өтеді (ҚР ОМА, 154-қ., 1-т., 104^а-іс, 20-п.).

Патша шенеуніктері беймәлім болған түрлі әлеуметтік топ өкілдері мен рухани коммуникация түрлерінен күдіктеніп, қауіпті элементтер қатарына жатқыза бастады. Олардың

қатарына ишандар мен маддаhtar кірді. 1898 жылдың шілдесінде Сырдария облысының әскери губернаторы қалалық және ауылдық базарларда дауыстап діни мазмұндағы әңгімелерді айтып жүрген маддаhtarдың әрекеттеріне тыйым салды. Әскери губернатордың пайымдауынша, маддаhtar жергілікті мұсылман халық арасында зиян үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді (ҚР ОМА, 145-қ., 1-т., 388-іс, 67-п.). Сондай-ақ әр маддаhtarдың қызметіне рұқсат беру құқығы уез басшысының құзырында бола отырып, айтылатын әңгіменің немесе кітаптың атауы болуы міндеттелді. Аталмыш ереже бұзылған жағдайда, маддаhtar Түркістан өлкесін басқару туралы ереженің 64-бабы бойынша жауапкершілікке тартылды (ҚР ОМА, 154-қ., 2-т., 3-іс, 117-п.). Маддаhtar патша билігінің орнауына дейін халық арасында түрлі жыр-дастандар мен тарихи оқиғаларды айтумен кәсіби түрде айналысқаны белгілі. Яғни, империя шенеуніктері жергілікті халықтың салт-дәстүрін түсінудің орнына тыйым салуды жөн көрді (Котюкова, 2016: 569-570).

1899 жылдың қыркүйек айында Түркістан генерал-губернаторы өзінің қарамағындағы облыстардың әскери губернаторларға «мұсылман секталарының» өкілдері болып табылатын ишандардың өздерінің қатарына мүридтерді тарту мен халықтан нәзір жинауын тоқтатуды бұйырады. Қазалы уезінің шенеунігі Арзамасов уезді аралау нәтижесінде Ақтөбе болысындағы мешітте Рахманберді, Қаракөл болысында Орал есімді ишанның мешіттерде қызметін айтып, екеуі де Бұхарада білім алғаны және халық арасында құрметке ие жайында ақпарат береді (ҚР ОМА, 267-қ., 1-т., 285^а-іс, 1-2-пп.).

Патша шенеуніктері мен империя саяхатшылары молдалар мен ишандардың қоғамдағы орны мен қызметімен объективті танысудың орнына діни қызметкерлерді алдын ала «надан» және «парақор» ретінде сипаттаумен айналысты. Осы тұста И. Гейер мұсылмандардың өміріне атүсті қарамай, салыстырмалы түрде жергілікті халықтардың тілін меңгеру арқылы оның қыр-сырын меңгеруге шақырады. Керісінше, ишандар қарапайым халыққа көмек беріп, олардың пірлері болғаны сөз етіледі. Ал халықтардан жиналған қайыр-садақалар ишандардың қалғасына емес, мұқтаж жандарға үлестірілгені анықталған. 1892 жылғы тырысқақ індеті кезінде ташкенттік ишан Ет-иймас (Ишан Баба Ахунд Шадман Ходжа Ишанов) Шымкент пен Перовскіге (Ақмешіт) дейінгі аумақта өмір сүретін қазақ жұртына қолынан келген көмегін аямады. Тағы бір ташкенттік ишан Абул Касымның медресесінде 150-200 шәкірт болған. Қазалы уезінде ишандар қарапайым халықтың ағарту ісіне қосқан үлесі жоғары болған. Ходжамберды Ахунның Қазалы қаласы мен ауылдарда бірнеше мешіті болды (Нуртазина, 2008: 33-35, 37).

Шектеу шаралары жерлеу орындарын да қамтыды. Империя шенеуніктерінің жергілікті жерлеу ережелеріне қарсы болуы және еуропалық талаптарды орнатуы патша билігі мен мұсылман қауымы арасындағы қарым-қатынастың орнауына тағы бір кедергіге айналды. 1907 жылдың 21 қыркүйегінде Сырдария облысы басқармасының отырысында Түркістан қаласының шаруашылық бөлімінің өтінішін қарайды. Өтініште бөлім мүшелері айтуынша, Түркістан қаласының мұсылман жерлеу орындары «антигигиеналық» және адам мәйіттерінің терең етіп жерленбейтіндігі-мыс (әрине, кейбір келенсіз әдеттердің астарында асқынған элеуметтік жағдай болуы мүмкін). Басқарма өтінішті талқылау нәтижесінде заң баптарын келтіре отырып, мазардың тұрғылықты үйлерден кем дегенде 100 сажын жерде (213,36 м) және адам мәйіті кем дегенде 2,5 аршин (1,78 м) тереңдікте жерленуі туралы бұйрық береді. Осыған байланысты басқарма мазарларды жабу, қаладан тысқарыда орналасқан 4 жерлеу учаскесін бөліп беру және оларды қоршау туралы үкім жасайды (ҚР ОМА, 145-қ., 1-т., 686-іс, 163-164-пп.).

Добросмыслов еңбегінде мазарлардың қаланың мұсылман бөлігінде шашыраңқы екендігін айта отырып, санитарлық мақсатта ретке келтіруге шақырады. Талдай келе, жоғарыдағы орыс әкімшілігінің қаулысы қағаз жүзінде қалғандығы немесе мұсылман мазарлары жабылса да, оның ретке келтірілмегені туралы тұжырым жасай аламыз (Добросмыслов, 1912: 132).

Осыған ұқсас жағдай 1883 жылы орын алды: Түркістан уезі басшысының Сырдария облысының әскери губернаторына жолдаған рапортында мәйіттерді кесене ішінде жерлеудің нәтижесінде жағымсыз иістің тұратыны туралы айтады. Сонымен қатар кесене ішінде Сібір мен Түркістан өңірінің игі-жақсылары жерленгені жайында сөз қозғалады. Нәтижесінде 1883 жылдың 9 наурызында Сырдария облысының әскери губернаторы уез басшысына кесенеді жерлеуді тоқтатуды бұйырады. Әзірет Сұлтан мешітінің шырақшылары орыс әкімшілігіне

болашақта кесене ішінде жерлемейтіндігі туралы қолхат бергені (ҚР ОМА, 119-қ., 1-т., 196-іс, 1-6-пп.).

Патша билігінің кесене ішінде жерлеуді тоқтатудың себептеріне келсек, рапортта айтылғандай, Әзірет Сұлтан кесенесіне алыс-жақын жерлерден мұсылмандар ағылатыны белгілі. Империя билігі кесенеде жерлеу рәсімдерін тоқтату арқылы сылтау тауып Ясауи культін, мұсылмандардың рухани бірлігін үзіп, бөлшектеуді мақсат еткені сөзсіз. Екіншіден, жаулаушылар мен жергілікті халықтың ритуалдық түсініктерінің тым бөлек екені ескерілмеді. Үкімет мұсылмандардың рухани өмірін осылай реттеу арқылы империяның құндылықтары мен түсініктерін ұстанушы азаматтарды қалыптастырғысы келді.

Қорытынды. Түркістан жеріндегі конфессиялық саясат ерекше саяси, мәдени-этникалық ортада қалыптасты. Патша билігі жергілікті ислам діни орталықтарының беделінен, Түркістан әулиесі Ясауидің орасан зор ықпалына сескеніп, басында шектеу шараларын ашық түрде жүзеге асыруға батылы бармады. Британдық тарихшы А. Моррисонның тұжырымдауынша, Ресей империясы ортаазиялық мұсылмандарды «фанатиктер» ретінде есептеуі де-факто Түркістан өңіріндегі билігін нығайтуға кедергі жасады. Ал британдықтар Үндістан жерінде индуистердің орнына саны жағынан аз мұсылмандарды қолдап, реформаторларына кедергі жасаған жоқ. Керісінше, өздерін Ұлы Моғолдардың ісін жалғастырушы ретінде санап, урду тілінің әдеби тіл ретінде дамуына жағдай жасады. Осының нәтижесінде британдықтар ресейліктерге қарағанда өз отарында едәуір жетістіктерге жетті. (Morrison, 2008: 87). Әрине, осы бағыттағы салыстырмалы теориялық зерттеулер жалғаса беруге тиіс.

Сөйтіп, Ислам дініне «араласпау», елемегену енжар саясаты Әндіжан оқиғасынан соң исламды белсенді шектеу әрі қудалау доктринасымен алмастырылды. Бұл доктрина прагматикалық себептерге де байланысты негізделді. Өйткені жергілікті мұсылман қоғамының өмірін реттеуге бағытталған институттардың қызметіне жұмсалатын қаржы үнемделді. Екінші жағынан, жергілікті консервативтік тәртіптің сақталуы орыс губерниялардың тұрғындары ие шектеулі азаматтық құқықтың өзінің аймақта таралмауына жағдай жасады. Бұл өз кезегінде империяның Шығыстағы басқыншылық әрекеттерін аз шығынмен жүзеге асыруға мүмкіндік берді (Crews, 2006: 292).

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві
ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи

Әдебиеттер

Бабаджанов, 2010 – Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. Токио, Ташкент: Yangi nashr, 2010. 744 с.

Бартольд, 1966 – Бартольд В.В. Сочинения. Т. 2. Ч. 1: Общие работы по истории Средней Азии: Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. Москва: Издательство Восточной литературы, 1966. 784 с.

Бендриков, 1960 – Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. (1865-1924 гг.). Москва: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1960. 512 с.

Вербовский, 1911 – Положение об управлении Туркестанского края / сост. В.Т. Вербовский. Ташкент: Тип. при канцелярии туркестанского генерал-губернатора, 1911. 99 с.

Добросмыслов, 1912 – Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-ата и Чимкент. Ташкент: Эл-пар. типо-лит. О.А. Порцева, 1912. 204 с.

Добросмыслов, 1912 – Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем: исторический очерк. Ташкент: Эл-пар. типо-лит. О.А. Порцева, 1912. 520 с.

Духовской, 1899 – Духовской С.М. Всеподданнейший доклад Туркестанского генерал-губернатора генерала от инфантерии Духовского: Ислам в Туркестане. Ташкент: [Б.и.], 1899. 20 с.

Котюкова, 2016 – Туркестан в имперской политике России: монография в документах / отв. ред. Т.В. Котюкова. Москва: Кучково поле, 2016. 878 с.

Котюкова, 2016 – Котюкова Т.В. Окраина на особом положении... Туркестан в преддверии драмы. Москва: Научно-политическая книга, 2016. 391 с.

Масальский, 1913 – Туркестанский край / сост. В.И. Масальский. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Девриена, 1913. 861 с.

Мухаметшин Ф.М., Абашин С.Н., Арапов Д.Ю., 2013 – Мухаметшин Ф.М., Абашин С.Н., Арапов Д.Ю. и др. Россия – Средняя Азия: Политика и ислам в конце XVIII – начале XXI века. Москва: Издательство Московского университета, 2013. 480 с.

Литвинов, 1998 – Литвинов П. Государственно-религиозные и этноконфессиональные отношения в Туркестане (1865-1917): по архивным материалам. Автореферат диссертации на соискание ученой степени д.и.н. Москва, 1998. 52 с.

Наливкин, 1913 – Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. – Ташкент: Туркестанское издательство Печатного Дела, 1913. 115 с.

Нуртазина, 2008. – Нуртазина Н.Д. Народы Туркестана: Проблемы Ислама, интеграции модернизации и деколонизации (на рубеже XIX-XX веков). Алматы: Қазақ университеті, 2008. 166 с.

Остроумов, 1899 – Остроумов Н.П. Константин Петрович фон-Кауфман – устроитель Туркестанского края: личные воспоминания Н. Остроумова (1877-1881 гг.). Ташкент: Типо-лит. Ф. и Г. бр. Каминских, 1899. 286 с.

Проект всеподданнейшего отчета ген.-адъютанта К.П. фон Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства: 7 нояб. 1867 - 25 марта 1881 г. Санкт-Петербург: Воен.-учен. ком. Гл. штаба, 1885. 503 с.

Рүстемов, 1997. - Рүстемов С.К. XX ғасыр басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі мұсылмандық қозғалыс: тарих ғыл. канд. дис. Алматы. 1997. 179 б.

Садвокасова, 2005 – Садвокасова З.Т.. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии. Алматы: Дарын, 2005. 277 с.

Саид, 2006 – Саид Э.В. Ориентализм. Западные концепции Востока. Санкт-Петербург: Русский Мирь, 2006. 640 с.

Терентьев, 1903 – Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т. 1. Санкт-Петербург: Типолитография В.В. Комарова, 1903. 510 с.

Терентьев, 1903 – Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т. 2. Санкт-Петербург: Типолитография В.В. Комарова, 1906. 547 с.

Хобсбаум, 1999 – Хобсбаум Э. Век Империи. 1875-1914. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. 512 с.

Шушкова, 2015 – Шушкова М.Е. Организация управления Туркестаном в начале XX века. Диссертация на соискание к.и.н. Москва, 2015. 313 с.

Эркинов, 2013 – Эркинов А. Религиозная политика Российской империи в Туркестане: «Очерк о хутбе за русского царя» Н.П. Остроумова // Известия Уральского федерального университета, №2. 2013. С. 123-133.

Brower, 2003 – Brower D. Turkestan and the fate of the Russian empire. New York: Routledge Curzon, 2003. 213 p.

Crews, 2008 – Crews R. For Prophet and Tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 2006. 463 p.

Morrison, 2008 – Morrison A. Russian rule in Samarkand, 1868-1910: a comparison with British India. Oxford: Oxford University Press, 2008. 364 p.

Radjabov, 2007 – Radjabov K.K. Struggle for Independence in Turkestan and Muslim Clergy // Oriente Moderno, 87(1). 2007. 177-188.

Sahadeo, 2007 – Sahadeo J. Russian colonial society in Tashkent, 1865–1923. Bloomington: Indiana University Press, 2007. 316 p.

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
PSZRI - Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (Complete collection of laws of the Russian Empire)

References

Babadzhanov, 2010 – Babadzhanov B.M. Kokandskoye khanstvo: vlast', politika, religiya [Kokand khanate: power, politics, religion]. Tokio, Tashkent: Yangi nashr, 2010. 744 с. [in Rus.]

Bartold, 1966 – Bartold V.V. Sochineniya. T. 2. CH. 1: Obshchiye raboty po istorii Sredney Azii: Raboty po istorii Kavkaza i Vostochnoy Yevropy [General works on the history of Central Asia: Works on the history of the Caucasus and Eastern Europe]. Moskva: Izdatel'stvo Vostochnoy literatury, 1966. 784 s. [in Rus.]

Bendrikov, 1960 – Bendrikov K.Ye. Ocherki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane. (1865-1924 gg.) [Essays on the history of public education in Turkestan (1865-1924)]. Moskva: Izd-vo Akad. ped. nauk RSFSR, 1960. 512 s. [in Rus.]

Dobrosmyslov, 1912 – Dobrosmyslov A.I. Goroda Syr-Dar'inskoy oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Auliye-ata i Chimkent [Cities of the Syr-Darya region. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Auliye-ata and Chimkent]. Tashkent: El-par. tipo-lit. O.A. Portseva, 1912. 204 s. [in Russian]. [in Rus.]

Dobrosmyslov, 1912 – Dobrosmyslov A.I. Tashkent v proshlom i nastoyashchem: istoricheskiy ocherk [Tashkent in the past and present]. Tashkent: El-par. tipo-lit. O.A. Portseva, 1912. 520 s. [in Rus.]

Dukhovskoy, 1899 – Dukhovskoy S.M. Vsepoddanneyshiy doklad Turkestanskogo general-gubernatora generala ot infanterii Dukhovskogo: Islam v Turkestane [The most submissive report of the Governor-General of Turkestan, Infantry General Dukhovskoi: Islam in Turkestan]. Tashkent: [B.i.], 1899. 20 s. [in Rus.]

Kotyukova, 2016 – Kotyuokova T.V. (ed.). Turkestan v imperskoy politike Rossii: monografiya v dokumentah. Moskva: Kuchkovo pole, 2016. 878 s. [in Rus.]

Kotyukova, 2016 – Kotyukova T.V. Ukraina na osobom polojenii... Turkestan v preddverii dramy. Moskva: Nauchno-politicheskaya kniga, 2016. 391 s. [in Rus.]

Masalskiy, 1913 – Masalskiy V.I (ed.). Turkestanskiy kray. sost. V.I. Masalskiy. Sankt-Peterburg: Izdanie A.F. Devriena, 1913. 861 s. [in Rus.]

Muhametshin F.M., Abashin S.N., Arapov D.YU. and others, 2013 – Muhametshin F.M., Abashin S.N., Arapov D.YU. i dr. Rossiya – Srednyaya Aziya: Politika i islam v kontse XVIII – nachale XXI veka. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 2013. 480 s. [in Rus.]

Litvinov, 1998 – Litvinov P.P. Gosudarstvenno-religioznye i etnokonfessional'nyye otnosheniya v Turkestane (1865-1917 gg.): po arkhivnym materialam [State-religious and ethno-confessional relations in Turkestan (1865-1917: based on archival materials)]. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni d.i.n. Moskva, 1998. 52 s. [in Rus.]

Nalivkin, 1913 – Nalivkin V.P. Tuzemtsy ran'she i teper [Natives then and now]. – Tashkent: Turkestanskoye izdatel'stvo Dela Pechatnogo, 1913. 115 s. [in Rus.]

Nurtazina, 2008 – Nurtazina N.D. Narody Turkestana: Problemy Islama, naivysshego dostizheniya i dekolonizatsii (na rubezhe XIX-XX vekov) [The peoples of Turkestan: Problems of Islam, the integration of modernization and decolonization (at the turn of the XIX-XX centuries)]. Almaty. Kazak universiteti, 2008. 166 s. [in Rus.]

Ostroumov, 1899 – Ostroumov N.P. Konstantin Petrovich fon-Kaufman – ustroitel' Turkestanskogo kraya: prekrasnyye oshchushcheniya N. Ostroumova (1877-1881 gg.) [Konstantin Petrovich von Kaufman - organizer of the Turkestan region: personal memoirs of N. Ostroumov (1877-1881)]. Tashkent: Tipo-lit. F. i G. br. Kaminskikh, 1899. 286 s. [in Rus.]

Verbovskiy, 1911 – Verbovskiy V.T. (ed.). Polozheniye ob upravlenii Turkestanskogo kraya [Regulations on the administration of the Turkestan region]. sost. V. T. Verbovskiy. Tashkent: Tip. pri kantselyarii turkestanskogo general-gubernatora, 1911. 99 s. [in Rus.]

Proyekt vsepoddanneyshogo otcheta gen.-ad"yutanta K.P. fon Kaufmana po grazhdanskomu upravleniyu i ustroystvam v obnovlenii Turkestanskogo general-gubernatorstva: 7 noyab. 1867 - 25 marta 1881 g. [Draft of the most obedient report of Adjutant General K.P. von Kaufmann on civil administration and organization in the regions of the Turkestan Governor-General: 7 Nov. 1867 - March 25, 1881]. Sankt-Peterburg: Voen-uchen. kom. gl. shtaba, 1885. 503 s. [in Rus.]

Rustemov, 1997. - Rustemov S.K. XX gasyr basyindagi Kazakstannyn kogamdyk-sayasi omirindegi musyilmadyk kozgalys [the Muslim movement in the socio-political life of Kazakhstan in the early XX century]: tarih gyl. kand. dis. Almaty. 1997. 179 b. [in Kaz.]

Sadvokasova, 2005 – Sadvokasova Z.T. Duhovnaya ekspansiya tsarizma v Kazahstane v oblasti obrazovaniya i religii [Spiritual expansion of tsarism in Kazakhstan in the field of education and religion]. Almaty: Daryn, 2005. 277 s. [in Rus.]

Said E.V. Oriyentalizm. Zapadnyye poiski Vostoka [Orientalism. Western conceptions of the Orient]. Sankt-Peterburg: Russkiy Mir", 2006. 640 s. [in Rus.]

Terent'yev M.A. Istoriya sokhraneniya Sredney Azii [History of the conquest of Central Asia]. T. 1. Sankt-Peterburg: Tipolitografiya V.V. Komarova, 1903. 510 s. [in Rus.]

Terent'yev M.A. Istoriya sokhraneniya Sredney Azii [History of the conquest of Central Asia]. T. 2. Sankt-Peterburg: Tipolitografiya V.V. Komarova, 1906. 547 s. [in Rus.]

Khobsbaum, 1999 – Khobsbaum E. Vek Imperii. 1875-1914 gg. [The Age of Empire (1875-1914)]. Rostov-na-Donu: Feniks, 1999. 512 s. [in Rus.]

Shushkova, 2015 – Shushkova M.Ye. Organizatsiya upravleniya Turkestanom v nachale XX veka [Organization of administration of Turkestan at the beginning of the 20th century]. Dissertatsiya na soiskaniye k.i.n. Moskva, 2015. 313 s. [in Rus.]

Erkinov, 2013 – Erkinov A. Religioznaya politika Rossiyskoy imperii v Turkestane: «Ocherk o hutbe za russkogo tsarya» N.P. Ostroumova [Religious policy of the Russian Empire in Turkestan: N.P. Ostroumov's "Essay on Khutba for the Russian Tsar"] // Izvestiya Uralskogo federalnogo universiteta, №2. 2013. S. 123-133. [in Rus.]

Brower, 2003 – Brower D. *Turkestan and the fate of the Russian empire*. New York: Routledge Curzon, 2003. 213 p. [in Eng.]

Crews, 2008 – Crews R. *For Prophet and Tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 2006. 463 p. [in Eng.]

Morrison, 2008 – Morrison A. *Russian rule in Samarkand, 1868-1910: a comparison with British India*. Oxford: Oxford University Press, 2008. 364 p. [in Eng.]

Radjabov, 2007 – Radjabov K.K. *Struggle for Independence in Turkestan and Muslim Clergy // Oriente Moderno*, 87(1). 2007. 177-188. [in Eng.]

Sahadeo, 2007 – Sahadeo J. *Russian colonial society in Tashkent, 1865–1923*. Bloomington: Indiana University Press, 2007. 316 p. [in Eng.]

ОТАН ТАРИХЫ. 2023 № 26 (4)

ӘДІСНАМА / METHODOLOGY / МЕТОДОЛОГИЯ

Балтабаева К.Н., Жакишева С.А.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ КАЗАХСТАНСКИХ БЕЖЕНЦЕВ 20–30-Х ГГ.
XX ВЕКА И ПРОБЛЕМЫ РЕАБИЛИТАЦИИ.....670

Meldibekova Z.A.

DIGITALIZATION OF MODERN NATIONAL HISTORICAL SCIENCE 683

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Ногайбаева М.С., Көшімова А.О., Қыдыр Т.

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНДЕГІ ДІНИ-ДИДАКТИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ
ДЕРЕКТІК МАҢЫЗЫ.....692

Қамбарбекова Ф.Ә., Қари Қ.А.

XIX ҒАСЫРДАҒЫ БҰХАРА ХАНЫНЫҢ ЕЛШІСІ ХАТШЫСЫНЫҢ
ЕСТЕЛІГІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ҚАЗАҚТАР.....704

Oterova G.E., Karimova A.E., Kussainov D.Zh.

THE SIGNIFICANCE OF THE DOCUMENTS OF THE SIBERIAN COMMITTEE
IN THE STUDY OF THE HISTORY OF KAZAKHSTAN OF THE XIX CENTURY.....718

Нұртазина Н.Д., Азмұханова А.М., Әкімбек Ж.А.

ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ МҰСЫЛМАНДЫҚ МЕКЕМЕЛЕР МЕН ДІНБАСЫЛАРҒА
ҚАТЫСТЫ ИМПЕРИЯЛЫҚ ДОКТРИНАЛАР.....730

Нұрпейісова Э.Т., Әбіл Е.А., Ураков Д.Ж. (Узбекистан)

ЕЛДЕС ОМАРОВ: ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДАҒЫ ТҮЛҒА (ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ).....744

Харипова Р.Е.

МУЗЕЙНЫЙ ФОНД КАК ИСТОЧНИКОВАЯ ОСНОВА ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ И
КУЛЬТУРЫ (К ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ФОНДОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЯ
КАЗАХСТАНА).....755

Қожақұлы Ө., Асқар А.Г.

XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ АУЫЛЫ: ЭКОНОМИКАЛЫҚ-САЯСИ АХУАЛДЫ ЖІКТЕУ,
ТАЛДАУ (СЫРДАРИЯ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА).....767

Собисевич А.В. (Россия)

ОПЫТНАЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ СТАНЦИЯ КАРАГАНДИНСКОГО
ИСПРАВИТЕЛЬНОГО ТРУДОВОГО ЛАГЕРЯ.....779

Мамбетова Г.А., Мүмінов Ә.К. (Түркия)

ҚАЗАҚ МОЛДАЛАРЫНЫҢ XX ҒАСЫРДАҒЫ «АМАН ҚАЛУ» СТРАТЕГИЯСЫ
(ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС Өңірі).....792

Taspulatova K.K.

METHODS AND WAYS FOR CULTIVATING KAZAKHSTANI PATRIOTISM.....808

Маргулан А.С.

КОМПАРАТИВИСТСКИЙ АНАЛИЗ ЛОНДОНСКОГО И САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКОГО
СПИСКОВ «ТАВАРИХ-И ГУЗИДА-ЙИ НУСРАТ-НАМЕ» ПО ГЕНЕАЛОГИИ
ДЖУЧИДОВ.....817

Kuanbay O.

THE IMPACT OF THE GENRO COUNCIL OF ELDERS ON SHAPING MODERN JAPAN
(1889-1912).....832

Бәкір Ә.Қ., Құдайбергенова А.И., Тайман С.Т.

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТ ЖОЛЫНДАҒЫ
КҮРЕСІНДЕГІ НЕГІЗГІ ТҰЖЫРЫМДАР.....846

АРХЕОЛОГИЯ / ЭТНОГРАФИЯ / ЭПИГРАФИКА

Рахимжанова С.Ж., Курманиязов И.С., Аккошкарлова Ж.Т.

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ ИЗУЧЕНИЯ КЕРАМИКИ СТОЯНКИ
ЖАЛҒЫЗ-АҒЫМ.....860

Нұрманова А.Ш.

ДЖУЧИДСКИЕ ПРАВИТЕЛИ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА:
СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ И НАРРАТИВНЫХ
ИСТОЧНИКОВ.....870

Әжіғали С.Е., Әшім Б.Ә.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН КЕШЕНДІ ЭТНОАРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ
2021 ЖЫЛҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ.....883